

כיצד יש לכתוב על משתפי הפעולה היהודים בשואה?

מאת

עמוס גולדברג*

ספרה של רבקה ברוט הוא לדעתי אחד הספרים החשובים והטובים ביותר שהתפרסמו בשנים האחרונות בעברית בחקר השואה.¹ זו יצירת מופת מחקרית שלא ניתן לסכם אותה, בוודאי לא למצות אותה, בעמודים ספורים. לפני שאעסוק בתכניו, אציין בקצרה כמה ממעלותיו הסגנוניות והמתודולוגיות. הספר משלב באופן מיטבי שלושה מרכיבים שמעטים הספרים שמתברכים ולו באחד מהם, על אחת כמה וכמה בשלושתם גם יחד.

א. במילים פשוטות: הספר כתוב טוב – הוא קולח ומרתק, והוא מספר סיפור מפעים. משמתחילים לקרוא בו לא ניתן להניחו מהיד. המחברת יודעת לספר סיפורים קטנים שמצטברים בסופו של דבר לסיפור אחד גדול. ולא מילתא זוטרתא היא. שהרי בסופו של דבר תפקיד ההיסטוריון הוא לספר סיפור טוב, אמין, מעמיק ומלמד על העבר. ב. אולם מעבר לכך, הספר מגיש ניתוחים והבחנות חדות מאוד הן ברמת המיקרו של ניתוח הטקסטים והן ברמת המקרו של טענות היסטוריות עקרוניות – וכזוה הוא מציע תובנות מאירות עיניים בנוגע לאותה נקודת זמן קריטית בהיסטוריה של היהודים – דהיינו בשנים הראשונות לאחר השואה; ג. ולבסוף, הספר מבוסס על ממד השוואתי ואינטגרטיבי. ההשוואה כאן אינה מלאכותית אלא במקומה וצומחת מתוך הנושא עצמו – דהיינו ההשוואה בין התמודדותן של שתי מערכות משפט עם תופעת שיתוף הפעולה היהודי בתקופת השואה – מערכת המשפט הקהילתית של היהודים במחנות העקורים ומערכת המשפט הישראלית המדינתית.

אולם עיקר חשיבותו של הספר הוא בתכניו. בסקירה קצרה זו אצביע על שתי נקודות היסטוריוגרפיות חשובות שעולות מתוך הספר: א. עצם עיסוקו בסוגיה של משתפי הפעולה היהודים בשואה, ב. המרחק הנכון שבו המחברת מתמקמת ביחס למושא מחקרה הטעון. אחתם מאמר קצר זה בנקודה אחת של ביקורת.

---

* עמוס גולדברג הוא פרופסור חבר בחוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, ועומד בראש מכון המחקר ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים.
1 רבקה ברוט **האזור האפור: הקאפו היהודי במשפט** (2019).

א. "דבר בעיתו" – חשיבות העיסוק במשתפי הפעולה היהודים בשואה לעת הזו

"שני יהודים מזדמנים יחד, שואל האחד את רעהו, מה נשמע? עונה לו חברו: אחד משנינו משרת בוודאי אצל הגסטפו לכן לא אומר לך דבר". כך כותב עמנואל רינגלבלום, מייסד הארכיון המחתרתי "עונג שבת" בגטו ורשה, ביומנו במאי 1942, כחודשיים לפני תחילת הגירוש הגדול מגטו ורשה.² נושא זה, שהעסיק רבות את תושבי הגטו, העסיק גם את רינגלבלום ביומנו אין ספור פעמים. ברשימה שמתוכה ציטטתי זה עתה הוא אף תוהה אם יש יותר מלשינים בקרב היהודים מכפי שיש בקרב עמים אחרים. להערכתו יש כ-400 מהם בגטו ורשה, דהיינו "מלשין" אחד על כל כ-1,000 בני אדם. ב"מלשין" התכוון רינגלבלום לסוכן רשמי של הגסטפו.

יונס טורקוב, שהיה מעמודי התווך של הפעילות התרבותית בגטו ורשה, היה רגיש במיוחד לסוגיית שיתוף הפעולה. בזיכרונותיו, שפרסם בידיש ב-1948, הרבה להתייחס לסוגיה זו. בין השאר סיפר על קציני המשטרה היהודית מייזלר שהיה פליט מברלין ומשתף פעולה ידוע של הגסטפו. הוא גם היה בעל בית הקפה "קריקה" ברחוב גזיבובסקה 22 שבו, "כמו בבתי קפה אחרים", נערכו הופעות של שחקניות. "בין השאר הייתה מופיעה כאן הרקדנית המפורסמת פרנצי'שקה מנובנה. היא הייתה העוזרת הקרובה ביותר של מייזלר והייתה גם כן 'פעילה' בגיסטפו".³ גם הפקח קצ'קו, פליט יהודי בור וגס רוח, מודיע של המשטרה הפולנית עוד קודם למלחמה ומי שעמד בראש מחלקת המאסר של הגטו במהלכה, פתח בית קפה בגינה ברחוב אוגרודובה. "זהו מקום הפגישות לראשי המבריחים עם השוטרים היהודיים, לנשים העוברות-ושבות 'במקרה' היושבות לא הרחק מן המבריחים והסרורים, שהזדמנו כביכול לכוס לימונדה. בין השאר גם אירח שם קציני משטרה ופקידי ממשל פולנים. שם היו מנהלים משא ומתן על שחרור אנשים ממאסר, מעניקים זכוונות שונים... כמו כן אפשר היה בסכום מסוים לקבל רשות לא לשאת קישור על השרוול [דהיינו את סרט הסימון היהודי] במחוז הארי".⁴

טורקוב גם מתאר בפרוטרוט משתף פעולה ידוע נוסף – יוסף ארליך, אשר היה ידוע בפי כולם בכינויו יוסל קפוטה. הוא כונה כך משום שהיה במוצאו בחור ישיבה וזמן רב לאחר שעזב את הישיבה וחבר לגורמי עולם תחתון עוד היה לבוש קפוטה וכובע יהודי. ייתכן שאף מצלול הכינוי הזכיר את שמו של אל קפונה, המפיונר המפורסם מאמריקה. אף על פי שטורקוב טוען שהיה כמעט אנאלפבית, ניחן בחוכמה רבה ועוד לפני המלחמה היה מקובל בקרב אנשי העולם התחתון כבורר. עם פרוץ המלחמה עסק בהברחת יהודים לצד הסובייטי, וגרף מכך הון רב. בגטו עצמו הפך לאחד ממשתפי

2 עמנואל רינגלבלום **יומן ורשימות מחקופת המלחמה: גיטו וארשה, ספטמבר 1939 – דצמבר 1942** כרך א 363 (ישראל גוטמן, יוסף קרמיש וישראל שחם עורכים, 1992).

3 יונס טורקוב **היה הייתה וארשה היהודית** 53 (1969).

4 שם, עמ' 72.

הפעולה המרכזיים של הגרמנים, והיה ידוע כמי שבין באי ביתו היו קציני ס.ס. גרמנים. עיקר תפקידו היה לאתר סחורות מוחבאות אצל סוחרי הגטו ולהסגירם לגרמנים, או לחילופין היה גובה דמי חסות מאותם סוחרים כדי שלא יסגרים. את הבגדים המסורתיים החליף במדי פקה משטרה, ונראה בכל מקום בלוויית "אשתו המגונדרת בכל המותרות – בשמים פרוות, מעל אצבעותיה נצצו יהלומים ענקיים". טורקוב מציין עוד כי יוסל קפוטה וחבורתו "היו מהלקוחות הטובים ביותר בבתי הקפה, [ו]במועדוני הלילה" בגטו.⁵

ואכן סוגיות אלו של שיתוף פעולה, על צורותיו השונות, היו דומיננטיות מאוד בקיום היהודי בתקופת השואה והן העסיקו מאוד את יהודי אירופה באותה תקופה. הן עולות תדיר מתוך תחושת דחיפות מוסרית עמוקה ולוהטת בכתיבתם של היהודים בזמן המלחמה ולאחריה.⁶ למעשה, וכפי שכל ספרה של ברוט עצמו מראה, סוגיות אלו בערו בעצמותיהם של הניצולים; חלקם ניסו לחסל חשבונות עם מי שנתפס כמשתף פעולה, ומשום כך נדרש היה להקים מנגנון מעין משפטי לטיפול בבעיה.

פסקת הפתיחה של ברוט בספרה מלמדת על דחיפות זו, שלא הייתה רק נחלתם של הניצולים אלא גם של אנשי היישוב היהודי בארץ ישראל. בפסקה זו ברוט מספרת על סבה, הרב שמואל הלוי ברוט, שאיתו התייעץ זרח ורהפטיג לפני צאתו לשליחות במחנות העקורים בגרמניה מייד לאחר המלחמה. וכך אמר לו ברוט הסב: "חובתנו ופעולתנו הראשונה לאחר שנגמרה המלחמה צריכה להיות תפישת 'מאתיים' היהודים משתפי הפעולה עם הנאצים... ולשפוט אותם בכל חומר הדין".⁷ למעשה, כמו כל עמי אירופה לאחר המלחמה חש גם העם היהודי שעליו לבוא חשבון עם משתפי הפעולה ועם הבוגדים שיצאו מתוכו. אולם סוגיה זו שהעסיקה מאוד מייד לאחר המלחמה את הקורבנות, את הניצולים, כמו גם יהודים רבים אחרים וכן את עמי אירופה בכלל, כמעט לא טופלה בהיסטוריוגרפיה המאוחרת שעוסקת ביהודים בתקופת השואה.

סוגיית משתפי הפעולה היהודים למיניהם היא מורכבת ורבת פנים. סוגי שיתוף הפעולה ומידת חומרתם הם שונים ורבים ותלויי תפקיד, מצב, אזור גאוגרפי וכו'. שכן לא הרי סוכן גסטפו בגטו ורשה כהרי המשטרה היהודית בגטו, ולא הרי אלו כהרי הקאפו במחנה כזה או אחר, ולא הרי שני אלה כאיש הזונדרקומנדו באושוויץ, וכל אלו אינם דומים לפעולתם של חברי ההנהגות היהודיות, שהם סוגיה מורכבת בפני עצמה

5 שם, עמ' 55–56.

6 ראו ביומנו של הרמן קרוק בוויילנה: HERMAN KRUK, THE LAST DAYS OF THE JERUSALEM OF LITHUANIA (2002), למשל בעמ' 150 (1.1.42), 236 (14.3.42). בנוגע להולנד: ז'אק פרטר ליל הזירונדינים (אירית ורסנו מתרגמת, 2004), וראו בהקשרו של אליעזר גרינבאום שהיה קאפו בבירקנאו: טוביה פרילינג מי אתה לאן ברזיה?: סיפורו של קאפו באושוויץ, היסטוריה, פוליטיקה וזיכרון (2009). בנוגע לגרמניה, ראו דיונו של משה צימרמן והמקורות שעליהם הוא מסתמך: משה צימרמן גרמנים נגד גרמנים: גורלם של היהודים 1938–1945 130–135 (2013).

7 ברוט, לעיל ה"ש 1, עמ' 11.

בעלת גוונים וגווני גוונים שתפקידם בין הפטיש לסדן הועיד להם.⁸ ובכלל, השאלה מי מכל אלו ובאילו נסיבות יחשב למשתף פעולה, היא עצמה נתונה בויכוח מתמיד. למיטב ידיעתי, עד לשנים האחרונות נערך רק מחקר מקיף אחד באחד ההיבטים של נושא זה, וזו עבודת הדוקטורט המקיפה של אהרן וייס משנת 1973 על המשטרות היהודיות בגטאות מזרח אירופה.⁹ זהו דוקטורט מעניין שמעולם לא פורסם כספר, אף על פי שכותבו היה חוקר מוערך ושימש במשך שנים רבות כעורך כתב העת החשוב "קובץ מחקרי יד ושם". גישת ההיסטוריוגרפיה שעסקה בקורות היהודים עד לשנים האחרונות הייתה "אחרי מות קדושים אמור". לא שלא הזכירו את שיתוף הפעולה רחב הממדים והגוונים שאפיין חלקים מהחברות היהודיות, כמו גם תופעות אחרות של התפוררות חברתית, אלא שאלו לא זכו לעיון ממוקד ולא קיבלו את המקום הראוי להם בתוך הסיפור ההיסטורי. תופעות אלו הוצנעו לטובת היבטים של "התנגדות", "עמידה", "גבורה", "תגובות יהודיות", "ארגונים יהודיים" וכד'. בהיסטוריוגרפיה זו היו אלה רק היוצאים מהכלל שמעידים על הכלל. אלו הם אותם "תפוחים רקובים" שלמרבח הצער יש בכל חברה, אך אין הם מעידים על חוסנה של החברה היהודית שעמדה בכל הניסיונות תחת מכבש הלחצים הנאצי.¹⁰

אולם כאמור, שאלת משתפי הפעולה היהודים בערה בעצמותיהם של הקורבנות בזמן השואה ושל הניצולים לאחריה. היא הצטרפה לתופעות רבות אחרות של התמוטטות הסולידריות החברתית והקיום המוסרי שבאו לידי ביטוי בכתבי התקופה, ושהטרידו מאוד את בני התקופה.¹¹ כך, לדוגמה, בגטו ורשה רעבו אנשים רבים למוות ברחובות בעוד שאחרים, לבושים היטב, דורכים על גופותיהם בדרך לבילוי בבתי קפה שיותר ממאה מהם התקיימו בגטו. רבים מאנשי הגטו לא היו עיוורים לתופעות אלה, והתריעו על חוסר הסולידריות וערלות הלב הגרוטסקית.¹² גם כותבי הזיכרונות שכתבו מייד לאחר השואה לא חסכו את שבטם בכותבם על תופעות אלו. תופעות אלו אינן יכולות כמובן למצות את הקיום היהודי בתקופת השואה, אשר ידע גם ביטויים נעלים של עזרה הדדית וכד', אולם תופעת ההתפוררות של הלכידות החברתית לא הייתה זניחה כלל ועיקר. בכתביה ההיסטוריוגרפית של קורות היהודים בתקופת המלחמה, לעומת זאת, נטו להמעיט מאוד בחשיבותן של תופעות אלו.

8 עדיין החיבור הסמכותי ביותר בנושא הוא: ישעיהו טרונוק יודנט: **המועצות היהודיות במזרח אירופה בזמן הכיבוש הנאצי** (1979).

9 אהרן וייס **המשטרה היהודית בגנרל גוברנמנט ובשליה עילית בתקופת השואה** (עבודת גמר לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1973).

10 ראו להלן ה"ש" 12.

11 ראו שאול פרידלנדר **שנות ההשמדה, 1939–1945: גרמניה הנאצית והיהודים 200–201** (2007).

12 ראו למשל דיווחיו של סטניסלב רוזיצקי (Stanisław Różycki) בגטו ורשה שנשמרו בארכיון רינגלבלום: 1 JEWISH HISTORICAL INSTITUTE, THE RINGELBLUM ARCHIVE: **WARSAW GHETTO. EVERYDAY LIFE 22–93** (Katrzyzna Person ed., 2017).

כבר בראשית שנות השמונים עמד על כך חוקר החסידות מנדל פייקאז'. בעוקבו, בין השאר, אחר התפתחות כתיבתו של מארק דבורז'צקי, אחד מראשוני חוקרי היהודים בתקופת השואה, שעמד בראש הקתדרה הראשונה לחקר השואה בישראל שנוסדה באוניברסיטת בר-אילן, הראה פייקאז' את התהליכים הללו.

ברשימותיו הראשונות מייד לאחר השחרור תמך דבורז'צקי, ניצול גטו וילנה, בסיפור כל האמת המורכבת על התקופה – "על היפה והמכוער על הקדושה והטומאה שהיו מעורבבים ומשולבים אלה באלה בתוך אותה מועקה איומה"¹³. אולם בהמשך החל דבורז'צקי עצמו לשכתב את עדותו על מנת שתציג חברה יהודית סולידרית וחסונה מבחינה מוסרית הרבה יותר מכפי שעלה בעדויותיו המוקדמות. או כפי שסיכם זאת פייקאז': "אם יטרח אדם להתבונן ולהשוות את גלגוליה הטקסטואליים של רשימה אחרת מאת דבורז'צקי-העד לדבורז'צקי-ההיסטוריון... הוא יראה כמו עיניו מאמץ להסתיר את האמת, לכסות את מערומיה במחלצותיה של המרטירולוגיה היהודית הישנה"¹⁴.

ספרה של ברוט על משפטי "משתפי הפעולה" היהודים הוא אם כן חלק חשוב בתיקון הנדרש להיסטוריוגרפיה אפולוגטית זו, שכן הדיון בשיתוף הפעולה היהודי אינו רק השלמה של היבט מסוים שהיה חסר בתמונה הכוללת. הקורא את ספרה של ברוט, יחד עם ספרים ומחקרים אחרים שנכתבו בשנים האחרונות על נושאים רבים ומגוונים אך מפרספקטיבה הרבה פחות אפולוגטית,¹⁵ מתחיל לקבל תמונה אמינה, מגוונת ורבת פנים הרבה יותר של החיים היהודיים בתקופת השואה; תמונה שבסופו של דבר רב הפרוץ בה על העומד – תמונה של אינדיבידואלים ושל חברות יהודיות שהולכים ומתפרקים תחת הלחץ הנורא של המדיניות הנאצית, תמונה שבה יש גם מופעי סולידריות מפעימים, אך בסופו של דבר זו תמונה של אירוע קטסטרופלי של חוסר אונים – אישי וקולקטיבי. ספרה של ברוט, העוסק בהיבט הכואב ביותר מבחינת ההיסטוריה היהודית של התקופה – משתפי הפעולה – מסמן נקודת ציון חשובה מאוד בשינוי זה, שהיא למעשה תהליך שיבתה של ההיסטוריה של השואה לתפקידה הראוי – לספר את האמת.

13 מנדל פייקאז' ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי ושלוש תגובות חסידיות בארצות השואה 47 (2003).

14 שם, עמ' 49.

15 ראו לדוגמה עמוס גולדברג טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה (2012); חוי דרייפוס גטו ורשה – הסוף, אפריל 1942 – יוני 1943 (2017); LEA PREISS, ; DISPLACE PERSONS AT HOME: REFUGEES IN THE FABRIC OF JEWISH LIFE IN WARSAW SEPTEMBER 1939 – JULY 1942 (2015); Katarzyna Person, *Sexual Violence during the Holocaust -The Case of Forced Prostitution in the Warsaw Ghetto*, 33 SHOFAR 103 (2015).

ב. אמפתיה והמרחק הנכון

בנושא כל כך טעון כמו זה שהספר דן בו, הטון הנכון ואופן הצגת הדברים הם קריטיים לעמדה שהכותב נוקט ביחס למושאי הכתיבה, ובעקבותיו גם הקורא. על הכותבת למצוא את המרחק הקוגניטיבי, הרגשי והמוסרי הנכון ממושא מחקרה. עליה לעשות כן כדי לא להזדהות יתר על המידה עם מושא המחקר ולהיגרר לאפולוגטיקה סלחנית, אך גם לא להתרחק ולהתנכר לנסיבות הקיצוניות שבהן התרחשו הדברים ולהיגרר לשיפוטיות יתר משטיחה, משל היה הדבר אך אירוע פלילי שגרתי אשר מגיע ברגיל להכרעתם של בתי משפט. נדרשת כאן עמדת ביניים תוכנית וסגנונית אשר מציגה את מלוא המורכבות ההיסטורית והמוסרית של הסיטואציות הנידונות, תוך שאין היא מהססת גם לנקוט עמדה ביקורתית ביחס אליהן. להלן אמנה כמה מהאמצעים שמסייעים לברוט לשמור על המרחק הנכון ממושאי מחקרה.

ראשית, חשוב לשים לב כי ברוט, כהיסטוריונית של המשפט, לא דנה במעשי שיתוף הפעולה עצמם אלא במשפטיהם. זהו הבדל גדול שמאפשר לה להימנע מעמדה שיפוטית חד ממדית וחד משמעית ולתאר את ההליכים המשפטיים ואת תפיסות העולם שהם גילמו. בחירה זו גם מאפשרת לה להתמקם במרחק המוסרי הנכון תוך שהיא מביאה באמצעות דבריהם של השחקנים השונים פוליפוניה של קולות – של הנאשמים, בית הדין, העדים והציבור הרחב. ואכן ברוט מרבה לתת לשחקנים עצמם לדבר. בחירתה בקטעים שהיא מצטטת היא חלק מהותי של הנרטיב אשר מאפשר גם לקורא ליצור את אותה אמפתיה היסטורית כלפי גיבורי הפרשיות השונות – ובכך אני מתכוון לא להצדקתם האוטומטית של הנאשמים בשיתוף פעולה, אלא ל"כניסה לנעליהם" של כל הגיבורים והבנת מניעיהם ודרך פעולתם.¹⁶ הטון של ברוט כמספרת של הסיפור היא של "מעורבות אובייקטיבית"; היא אינה מתבוננת בהתרחשויות כאילו הדבר אינו נוגע לה, אך יחד עם זאת מקפידה לשמור על המרחק הנכון. היחידים כמעט שברוט שופטת אותם בביקורתיות חריפה הם חלק מהשופטים בישראל אשר לא השכילו להבין את עומק המורכבות של הסוגיות העומדות בפניהם.¹⁷

מה שחשוב בעיקר בהקשר זה הוא שכל הדיונים והתובנות ההיסטוריים והתאורטיים המרתקים שהספר מלא בהם צומחים מתוך המקרים הסבוכים של המשפטים עצמם. למעשה במקרים רבים הם צומחים מתוך דבריהם של השחקנים ההיסטוריים עצמם – נאשמים, שופטים, עדים או קהל (כשברוב המקרים הניצולים היו

16 על חשיבותה של האמפתיה במחקר ההיסטורי ראו THOMAS A. KOHUT, EMPATHY AND THE HISTORICAL UNDERSTANDING OF THE HUMAN PAST (2020). חשיבותה רבה במיוחד בסוגיות שבהן עוסק ספרנו, שכן זו אולי הדרך היחידה והאמינה ביותר להתקרב לנקודת מבטם של השחקנים השונים, אשר גילמה את מלוא המורכבות של הסיטואציה ההיסטורית והמשפטית כאחת.

17 ראו למשל ברוט, לעיל ה"ש 1, עמ' 257.

דומיננטיים בכל הפוזיציות הללו) – המסגירים מודעות מרשימה לכל עומק המורכבות של סוגיות שיתוף הפעולה היהודי באותה תקופה. אתמקד בדוגמה אחת.

אחד הדיונים המרתקים בספר הוא הניסיון להבין את התפיסה שעמדה בבסיס המשפט הקהילתי במחנות העקורים. ברוט מנתחת את התקנון המשפטי שעמד בבסיס ההליכים המשפטיים, ומתמקדת במה שכונה "בגידה בעם היהודי" כמהות החטא של שיתוף הפעולה. את כל הדיון המשמעותי הזה היא פותחת באמצעות המקרה של רחלה בורשטיין. נקודת המוצא לדיון מהותי ומורכב זה מעוגנת במקרה הפרטי והכל כך אנושי אשר צובע את מהלך הדיון כולו.

בשנים 1944–1945 הייתה רחלה בורשטיין קאפו במחנה הריכוז שטוטהוף. ב-1948 היא הואשמה בכך שבתפקידה "התנהגה כלפי אסירות יהודיות בדרך העולה כדי מעשים רעים כנגד היהדות". נטען שהיא הכתה אסירות, "מסרה" אסירות לרוצחים גרמניים, "וביום פינוי המחנה, יחד עם אהובה הגרמני, שיסתה כלב באסירות כדי לזרזן לצאת מהבלוק"¹⁸. בית הדין קיים שתי ישיבות והחליט להרשיע את בורשטיין – וכאן מגיע ציטוט ארוך ומרתק מהחלטת בית הדין אשר מכניס אותנו היישר לתוך אווירת הימים ההם, ואשר מסתיים כך: בשל כל המעשים הנ"ל: "נענשת בהכרזתה כבוגדת בעם היהודי. יש לפרסם את ההחלטה בכל העיתונות היהודית, ולשלוח אותה לפדרציה הליטאית, לסוכנות, לג'וינט להיא"ס ולוועד היהודי בלנדסברג"¹⁹.

השופטים החמירו מאוד בעונשה של בורשטיין משקבעו שהיא "בוגדת בעם היהודי". אולם הסיפור אינו מסתיים כאן. בורשטיין הגישה בקשה לעיון מחודש בהחלטה, וכאן ברוט משתפת אותנו שוב בציטוט ארוך ומאיר עיניים מתוך הדיון בערעור. שם השופטים מבחינים בין מצב שבו האסירה עצמה הייתה משסה כלב בחברותיה האסירות לבין מצב שבו רק שידלה לכך את "הקאפו הגרמני"²⁰. ומאחר שבית הדין השתכנע שמדובר במקרה השני, אין בורשטיין נושאת באחריות ישירה למעשה ולפיכך לא ניתן להחיל עליה את הקטגוריה של "בגידה בעם היהודי". בסופו של הדיון ברוט מסכמת: "על סמך כל זאת ביטלה הועדה את הכרזתה של בורשטיין כבוגדת בעם היהודי ובמקום זאת הענישה אותה באיסור לקחת חלק בעבודה קהילתית במוסדות יהודיים". את שינוי ההחלטה ברוט מסבירה לנו: "על סמך עיון בראיות חדשות שהתקבלו החליט בית הדין להותיר על כנה את התשתית העובדתית אבל נתן לה פרשנות משפטית חדשה"²¹.

מה שבוטל באותה "פרשנות משפטית חדשה" הוא שהדיינים עצמם – כולם ניצולים בעצמם (ומדובר בשנים הראשונות מיד לאחר השואה כשהזעם על משתפי הפעולה היה עצום) – ראו את המורכבות הגדולה שבסיפור שיתוף הפעולה. הציטוט מתוך הדיון מבליט כיצד הם עצמם קבעו דירוגים לחומרת המעשה על סמך קריטריונים

18 שם, עמ' 154–155.

19 שם, עמ' 155.

20 שם, עמ' 156.

21 שם.

כאלה ואחרים, וכיצד הם עצמם התלבטו באותן שאלות על מהות שיתוף הפעולה עד שאותו בית דין הפך את החלטתו שלו.

אך המורכבות אינה מסתיימת כאן. הסיפור מקפיא הדם ובה בעת שובר הלב של בורשטיין משמש אפוא נקודת מוצא לדיון בעונש החמור ביותר של "בגידה בעם היהודי": "בורשטיין", ברוט מציינת, "נמנתה עם המקרים המעטים – בוודאי בקרב הנשים – שבהם הכריזו השופטים על נאשם או נאשמת כבוגדים בעם היהודי – עונש שאין שני לו בחברה היהודית". מכאן ברוט ממשיכה לתאר את הדיונים המקדימים לקראת ניסוח תקנון בית הדין ואת חילוקי הדעות בקשר לסעיף זה של "בגידה בעם היהודי". מצד אחד טען "חיים הופמן יחיל" – נציגי הסוכנות – כי אין רשות לאיש להוציא יהודי מכלל ישראל. ולעומתו טען פסח פיקאטש חבר הוועד המרכזי של שארית הפליטה כי 'לאנשים כאלה מגיע העונש החמור ביותר'...²² בסופו של דבר התקבל עונש זה, אך כאמור מיעטו להשתמש בו.²³

השחקנים עצמם מציגים אפוא את מלוא המורכבות של הדיון במשפטי הפעולה, וברוט נותנת להם לדבר אותה, משום שנראה שמה שמניע את ברוט גם מבחינה היסטורית וגם מבחינה מוסרית הוא ההתנגדות הנחרצת לשיפוט חד-ממדי של התופעה. היא דורשת מהקורא פעם אחר פעם להבין את מלוא מורכבות הסיטואציות שבהן עמדו היהודים בתקופת השואה, ואת מלוא מורכבות הסיטואציות המשפטיות שבהן נידונו אותם משפטי פעולה. ניתן לחוש שזה הליכודו המוסרי וההיסטורי שמוליך את כל הספר. וכשאני אומר "מורכבות" – איני מתכוון למסך עשן של מי שנמנע מלנקוט עמדה. שכן ברוט נוקטת בהחלט עמדה: מצד אחד היא מתעקשת לכנות את הנאשמים "משפטי פעולה"; היא אינה מוכנה לצעוד בדרך העצלנית והקלה של "אל תדון אדם עד שתגיע למקומו" ושבשלה נטען פעמים רבות כי לא ניתן כלל לדון באופן ביקורתי בקרבנות השואה אשר נקלעו לאזור האפור של שיתוף הפעולה. לא כך סברו היהודים בתקופת השואה, ולא כך סברו הניצולים לאחר השואה. אך מצד שני אין היא מוכנה גם לקבל חריצת דין פשטנית; בחירת נושא המחקר, הטון הרטורי, האמפתייה העמוקה לגיבוריה, והציטוטים הרבים, כל אלו ממקמים אותה בדיוק במרחק הנכון לניתוח התופעות הללו – מבלי לגלוש לסלחנות אוטומטית אך גם מבלי לשבת על כס המשפט ולחרוץ דין.

ג. שאלה ביקורתית

כפי שכבר ציינתי, ברוט עושה כל מאמץ על מנת שנבין שהמציאות שבה פעלו אותם משפטי פעולה הייתה שונה לגמרי מהמציאות שאנחנו מכירים בעולמנו שלנו, ומשום כך לא ניתן לשפוט את משפטי הפעולה על פי קנה מידה פלילי רגיל ואף לא על פי אמות מידה מוסריות מקובלות. מורכבותן וקיצוניותן ההיסטוריות, המוסריות והאנושיות של הסיטואציות שבהן פעלו נאשמים אלה מודגשת חזר והדגש.

22 שם, עמ' 157.

23 וראו את הדיון כולו בסוגיית "בוגד בעם היהודי" שם, עמ' 154–162.

כבר בראשית הצגת הנושא ברוט מדגישה את הסתירה, או את ההתנגשות המובנית לנושא מחקרה – בעוד שהסיטואציות שבהן התחוללו "הפשעים" היו מורכבות ואפורות מאוד כשבהן הנאשמים הם בה בעת ותמיד גם קורבנות של דיכוי רדיקלי שאין כמותו, ההליך המשפטי שואף לבהירות דיכוטומית – אשם או זכאי, מעוול או קורבן. סתירה או מתח זה עומדים בלב ספרה של ברוט.

אך המורכבות הזו אינה נשארת רק באקספוזיציה של המחקר; היא מהווה את התשתית לכולו. כך למשל, בדיונה המקורי ומאיר העיניים בשורשי דין "מוסר" שבו הואשמו אותם משתפי פעולה היא קובעת: "ואולם הניסיון ליישם הלכות עתיקות על המציאות חסרת התקדים של השואה עורר לאחר מעשה מחלוקות".²⁴ נדמה כי הספר מניח כי השואה על כל נוראותה עומדת מכאן, ושאר כל ההיסטוריה היהודית מכאן. דהיינו, השואה בגלל נוראותה וקיצוניותה היא חריגה בהיסטוריה היהודית, ודין מוסר, לדוגמה, יכול היה להיות רלוונטי לסיטואציות רבות בהיסטוריה היהודית אך לא לתקופת השואה.

כך היא גם כותבת בהקדמה: "מציאות החיים הזו לא היתה מצב של היעדר חוק... נהפוך הוא באזור האפור שלטו חוקים, אבל כאלה שלא היו מוכרים בעולם המתוקן",²⁵ וכשהיא דנה בהבחנה בין פושעים סדיסטיים שנידונו כבוגדים בעם היהודי לבין "שוטר ממוצע" היא משבחת את השופטים על הבנתם המעמיקה ש"במציאות הזו פעלו אנשים רגילים לפי קוד מוסרי שונה מזה המוכר לנו מהחיים הרגילים".²⁶

כללו של דבר, כדי לחדד את המורכבות של המפגש בין המשפט הפילי או הקהילתי ל"שיתוף הפעולה" בתקופת השואה ברוט עושה ככל יכולתה להרחיק את הסיטואציות של "השואה" – מגוונות ושונות ככל שתהיינה – מ"החיים הרגילים". למעשה, מה שעולה לכאורה מספרה הוא שרק שיתוף הפעולה היהודי בתקופת השואה מעלה את שאלת הסיבוך המשפטי של האזור האפור. אולם נדמה לי שעל כך אפשר לתהות.

חוקר צעיר בשם תומס פרידל (Frydel) הצביע למשל על דינמיקה מורכבת בין פולנים לא-יהודים לבין יהודים שאותם הסתירו במהלך הכיבוש הגרמני. באחד ממאמריו פרידל מראה למשל שבכפר מסוים הגיעו הגרמנים ושרפו חצי מבתינו בשל ידיעות על הסתרת יהודים. בתוך כמה שבועות החלו לצוץ גופות של יהודים באזור. רבים מהפולנים שהסתירו יהודים, מסיבות כאלו ואחרות, אלטרואיסטיות יותר או פחות, החלו לרצוח אותם מחשש שיבולע להם ולכפרם משידעו זאת הגרמנים. לעיתים קרובות הופעל עליהם לחץ עצום מצד שכניהם בכפר. הפולנים שהסתירו יהודים פחדו להסגיר אותם מחשש לעונש, וגם פחדו לגרש אותם מחשש שאם יתפסו בידי הגרמנים

24 שם, עמ' 139.

25 שם, עמ' 37.

26 שם, עמ' 163.

לשינו עליהם, כפי שאכן קרה לא אחת. זו הייתה אפוא תוצאה של אופיו האכזרי של הכיבוש הגרמני בפולין.²⁷

רוב מקרי ההסגרה של יהודים בידי שכניהם היו פשוטים הרבה יותר מבחינה מוסרית, והם ראויים לכל גינוי,²⁸ אולם כפי שפרידל מראה היו גם סיטואציות מורכבות מאוד. האם מקרים אלו אינם מעלים את מלוא הדילמות המוסריות של השטח האפור "היהודי"? האם הסיטואציה שבה היו נתונים חלק מאותם מסגרי יהודים פולניים הייתה פחות מורכבת באופן מהותי מזו של משתפי הפעולה היהודים עצמם? האם לא היו גם הם נתונים באופן חמור בין הפטיש לסדן כשסכנת מוות מרחפת עליהם בכל בחירה שבה יבחרו? האם מרחב הבחירה שלהם לא הצטמצם גם הוא כמעט לחלוטין? אך נדמה בעיניי כי גם מציאויות של שיתוף פעולה פחות רדיקליות מאלו שהתחוללו בשואה או תחת הכיבוש הנאצי גם הן יכולות להידון בתוך המסגרת המושגית של האזור האפור, על כל הדילמות המוסריות והמשפטיות שהיא מעלה. דוח ארגון "בצלם" משנת 1994 על משתפי הפעולה בתקופת האינתיפאדה הראשונה מעלה דילמות דומות.

"עבד א-נאסר עלי עיסא עובייד, תושב עיסאווייה, בן 27, מסר בעדותו לבצלם מה-7 בספטמבר 1993 כי נחקר בתחילת אותו חודש בבית-המעצר במגרש-הרוסים בירושלים, בחשד כי היה פעיל בחמאס. לדבריו, במהלך חקירתו הדביק החוקר 'קפטן בני' על חזהו פלסטר לבן, שעליו כתב בערבית 'עמיל' (משתף-פעולה), צילם אותו ואיים עליו כי יפיץ את הצילומים בבית המעצר ובכפר עיסאווייה".²⁹ בסופו של דבר השתחרר עבד א-נאסר בערבות.

אין אני מבקש כמוכן להשוות בין משטר הכיבוש הנאצי באירופה, ובוודאי לא בין מדיניותו כלפי היהודים, למשטר הכיבוש הישראלי בשטחים. אולם מן הפרספקטיבה של עבד אל נאסר עלי עיסא עובייד, נדמה כי הוא הועמד בפני דילמה מלב האזור האפור. אם יסרב לשתף פעולה עם חוקרי השב"כ ולעבוד עבורם הוא עלול למצוא את עצמו כמי שהחברה שממנה בא מאמינה כי הוא אכן משתף פעולה, ובכך יעמיד עצמו בסכנת חיים ממשית. האם מצבו הקיומי והכרעתו המוסרית אינן מגלמות את מלוא האכזריות של האזור האפור?³⁰

27 ראו: Tomasz Frydel, *The Pazifizierungsaktion as a Catalyst of Anti-Jewish Violence. A Study in the Social Dynamics of Fear*, THE HOLOCAUST AND EUROPEAN SOCIETIES 147 (Frank Bajohr and Andrea Löw ed., 2016)

28 ראו למשל: יאן גרובובסקי, **ציד היהודים: בגידה ורצח בפולין בימי הכיבוש הגרמני** (2016).

29 **בצלם משתפי הפעולה בשטחים בתקופת האינתיפאדה: הפרות ופגיעות בזכויות אדם 51–52** (1994), וראו גם שם, עמ' 26–31, אם כי במידה פחות חריפה. אני מודה לאלאא חאג' יחיא שהפנתה את תשומת ליבי למקור זה.

30 ראו למשל גם מכתב של יוצאי יחידה 8200 המתריע על שיטות איסוף מודיעין בלתי מוסריות של המודיעין הישראלי. עורך הדין מיכאל ספרד, שייצג את החותמים, הסביר לאחרונה: "חותמיו סיפרו לציבור... שבמידע האישי שנאסף [על חפים מפשע] כולל מצב

למעשה אפילו פרימו לוי, שטבע את הביטוי "האזור האפור" (כביטוי המסמן את המורכבות המוסרית של שיתוף הפעולה של יהודים בתקופת השואה), לראשונה באחרית הדבר שכתב לספרו של ז'אק פרסר "ליל הז'ירונדינים"³¹ ושלאתר מכן הרחיב אותה למסה הידועה שיצאה לאור ב-1986, שנה לפני התאבדותו, בספר "השוקעים והניצולים", גם הוא קישר את האזור האפור היהודי לאזור אפור רחב הרבה יותר של שיתוף פעולה.

כך לדוגמה הוא מסביר את חשיבותו של האזור האפור והעיסוק בו: "אם ברצוננו להכיר את המין האנושי לדעת איך נתגונן על נפשתינו במקרה שתחזור אפשרות של ניסיון דומה, או למצער, עם ברצוננו להבין מה מתרחש במפעל תעשייתי גדול"³². בהמשך לוי מונה את אלו שמאכלסים את אותו אזור אפור, ואין אלו רק יהודים: "בתחום זה יש לסווג, בשינויי גוון של איכות ומשקל, את קויזלינג בנורווגיה, את ממשלת וישי בצרפת, את היודנראט בווארשה, את הרפובליקה של סאלו באיטליה, עד לשכירי החרב האוקראינים והבאלטים [...] והזונדרקומנדוס"³³. הגם שאלו מקרים שונים מאוד מבחינת "איכות ומשקל", כדבריו, הם לדעת לוי חלק מאותה תופעה; הם מצויים בדרגות שונות של חומרה על רצף אחד.

את המסה הוא מסיים במשמעות המוסרית הדחופה של השטח האפור: "כמו רומקובסקי [ראש היודנראט בגטו לודז'], גם אנו כה הסתנוורנו מהשררה ומהיקרה עד שנשתכחה מאתנו חולשתנו היסודית: מרצון או שלא מרצון אנו מגיעים להסכמים עם השררה ושוכחים, שכולנו בגטו, שהגטו מוקף גדר, מעברה עומדים אדוני המוות ולא הרחק משם ממתנה הרכבת"³⁴.

עם כל זה שלוי הבליט בכתביו את האופי המיוחד והקיצוני של מערכת הדיכוי הנאצית, הוא יוצר רציפות מסוימת בין אותה מציאות קיצונית לעולמנו שלנו. גם עבורו, כך נדמה, המרחק בין הבעייתיות המוסרית החריפה של האזור האפור של תקופת השואה לבין חיינו אנו הוא קטן יותר מאשר עולה מספרה של ברוט, ונראה לי שהזיקה הזו שווה דיון בפני עצמו, שהוא אולי חשוב היום יותר מאי פעם. ספרה של ברוט הוא נקודת מוצא מעולה לדיון זה.

בריאותי ונטייה מינית, נעשה ניסיון כדי לסחוט שיתוף פעולה". ניתן רק לדמיין את הדילמות שצצות בהקשר זה ועד כמה הן מבטאות את מלוא הפרובלמטיקה של האזור האפור. מיכאל ספרד "הסוטול של ראש הממשלה – חופן דיקטטורה" **הארץ - דעות** 5.10.2020 www.haaretz.co.il/opinions/.premium-1.9209898

31 פרסר ליל הז'ירונדינים, לעיל ה"ש 6, עמ' 97-102.

32 פרימו לוי השוקעים והניצולים 30 (מרים שוסטרמן-פדובאנו מתרגמת, 1991).

33 שם, עמ' 32.

34 שם, עמ' 52.